

X45 (X2k)
0-11

У/Д

ХАКАС ТІЛІНЕҢЕР
наза
ЛИТЕРАТУРАДАҢАР

Абакан—1967

ТІЛІНІҢ, ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ПАЗА ИСТОРИЯНЫҢ ХАКАСИЯДАҒЫ
НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ИНСТИТУДЫ

ХАКАС ТІЛІНЕҢЕР ПАЗА ЛИТЕРАТУРАДАҢАР

(Ўғретчилерге полызыға)

Хакасская областная
БИБЛИОТЕКА

ХЫЗЫЛЧАРДАҒЫ КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ХАКАСИЯДАҒЫ ПӨЛИИ
АБАКАН — 1967

Редакторлары: Д. И. Чанков, П. А. Трояков

существительнайларның палғалызы пар поладыр. Андағ сущест-
вительнайлар пос постарынаң пос ондайынча палғалысчалар.
Андағ палғалысты тілденер үгредігліг книгаларда изафет
палғалыс тіп адапчалар, изафет палғалыснаң пірікчеткен сөс-
терні, тізең, существительнайның определительнай группазы,
изафет группазы тіп адапчалар.

Изафет палғалыстың пос алынча ондайы анда полча: пал-
ғалысчатхан существительнайларның алай ба чарыдылчатханы
тартылғы форманың үзінчі сырайының көрімінде турча (*мал
азыралы, тигір нызырты, ат табаны, пүк оды*), алай ба чары-
дылчатхан сөс ідөк тартылғы форманың үзінчі сырайының кө-
рімінде, чарытчатхан существительнайы, тізең, тартылғы па-
деж көрімінде турча (*тураның пөзігі, тайғаның аң-хузы, пос-
тың чирі-суу*). Іди палғалысхан существительнайлар пірееде
үс паза аннан даа артых пол парча (*колхоз чыылишының хачы-
зы, колхоз чыылишының хачызының чооғы, колхоз чыылишының
хачызының чооғының тоозылғаны*). Хакас тілінең үгредіг кни-
галарда (учебниктерде) изафет палғалыс тартылғылығ пал-
ғалыс тіп адаладыр. Анзы изафет палғалыстың өөн тузазына
киліскегөк.

Изафет палғалыснаң палғалысчатхан существительнайлар
аразында, пір оңнағ таныхтап, пір сөске айлан парған сөстер
пар. Ана андағ сөстерні изафет ондайынча палғалызып пүткен
хадыл сөстер тіп адирға чарир. Іди пүткен хадыл сөстер өзім,
чахаях, чистек адын адапчатхан сөстер аразында көп поладыр:
*кишк оды, сеек оды, чүрек оды, көбк азағы, аба чистегі, тиин
хады, тұлгү чистегі, чир чистегі, хая харағады, тағ харағады,
күн чахаяғы, ан. пас.*

Аал, тағ-сын аттары поладырох: *Ис пилтірі, Көл пилтірі,
Тастүйн пилтірі, Тигір тізі, Арға алты, Ағбан пилтірі, Сігенніг
ой паары, Пырлан пилі.* Изафет палғалыс ондайынча пүткен
пасха даа тузалығ сөстер поладыр: *харах оды, хол чүрегі, кү-
гүрт чолы (тигир хуры), чоох пазы, тағ идегі, орты пүрү (ор-
тызы).*

Хадыл сөстер, хозымнар полызиинан пүткен сөстерөк чили,
тілнің сөстіг пүдізін пайытчалар, тілні пик итчелер, күстендір-
челер.

ХАКАС ТІЛІНДЕГІ ГЛАГОЛ ФОРМАЛАРЫН ПУРУНҒЫ ТЮРК ТІЛІНДЕГІ ГЛАГОЛ ФОРМАЛАРЫНАҢ ТИҢНЕСТІРГЕНІ.

Хакас тілінің историясы тың ырахтын пасталча. Тюрктарның (оларның аразында пурунғы хакастарның) пічіктері піске, археологическай памятниктер полып, мындағ ондайнаң читкеннер:

- 1) обааларда;
- 2) кўмўс паза алтын ідіс-хамыстарда;
- 3) хытат көріндестерінде, орчыхтарда паза ан. пасха нимерде.

Муңар чыллар тур салғаннар пістің Хакасияның чазыларында аймах-пасха обаалар. Ол обааларның піреелері пічіктіг поладырлар. Андағ обаалар Ағбан паза Ким хастада, Уйбатта, Оя суғ хазында, Бондарево, Означенное аалларда паза ан. пас. чирлерде табылғаннар.

Пастағызын пу пічіктіг обаалар Орхон суғның (Монголияда) паза Ким суғ хазында табылғаннар, олар Орхоно-Енисейскай памятниктер тіп историяа кіргеннер. Ол обаалардағы пічіктер пурунғы тюрк тілінең VI—VIII вектердөк пазыл парғаннар. Андағ обаалар махачы чаақыларға, ханнарға (каганнарға), пиглерге турғызылған полтырлар. Ол пічіктерні үгрнгені пурунғы тюрк чоңының хоныхтарынаңар, кибірлерінеңер, общественной паза государственной пүдістіг ондайларынаңар піліп аларға тың тузалығ полча. Паза пір саринаң пу пічіктер сағамғы тюрк тіллерінің историязын, килген чолын, грамматика саринаң пүдізін піліп аларға полысчалар.

Че піс мында таныс нимес пічіктерні пастап кем хығырып алганынаңар хысхачахти чоохтап пирерге сағынчабыс.

18—19 вектердөк Сибирьде полған ученайлар төреміл пу таныс нимес пічіктерні таныхтааңар. Че ноо чонни полчатханын ол туста пілбеченер. Иди пірее ученайлар финн чоннын пічіктері тіп санааңар.

1818 чылда улуг пілістіг историк Григорий Спасский «Сибирский вестник» тіп журналда, пу таныс нимес пічіктерденер пазып, атлас сығарған. Анаң ол атласты латынь тіліне тілбестеенер. Аның соонда Европаның ученайлары ол пічіктернен танысханнар. Пічіктер кемни полчатханынаңар пазох тылаастар пар сыхханнар. Піреезі (иди Абель Ремюза — ол тустагы восточнай тіллернің специализі) тюрк чоннын пічігі тіп санаан. Че пічіктер ам даа хығырылғалах полғаннар.

1889 чылда орыс география обществозының Восточно-Сибирской пөлии Орхон суғ хазына ол обааларны көріп пілерге тіп экспедиция ысхан. Аны устап Петербургтағы историк паза археолог Н. М. Ядринцев килген. Мыннаң ол экспедиция ікі пічіктіг обаа апарған. Оларның пір саринда хытат иероглифтері, ікінчі саринда пістің таныс нимес пічіктер пазыл парған полған.

Н. М. Ядринцевтің устаан экспедициязы пазох атлас сығарған. Пу атласта таныс нимес пічіктернің сомнары паза ол чирлернің картазы сыххан. Ученайларға хығыр көрерге пазох оңдай пол парған. Че пу пічіктерні азарға киліс парған датскай ученайға — Вильгельм Томсенге. Иди ол 1893 чылда, хытат текзінең тузаланып паза мындағы букваларны тиңнестіріп, «тюрк паза теңрі» сөстер сығарып алған. Анаң 25 ноябрьға тізең, прай алфавитті таап алған.

Хачан пічіктернің клүзі табылғанда, орыс ученай В. В. Радлов, пу ікі обаадағы пічіктерні хығырып, орыс тіліне тілбестеен. Анаң Н. М. Ядринцев тапхан памятниктер тюрк чоннын ханы Могилянға (үреен 734 ч.) паза аның харындазы Кюльтегинге (үреен 732 ч.) турғызылған тіп чарлаан. В. В. Радлов пу пічіктерденер илееде көп тоғыстар пасхан. Оларның аразында иң аарлығ тоғызы „Die altturkische Inschriften der Mongolei“. (Үс выпуск полған: 1894, 1895, 1897 чылларда). Ол тустаң сығара орыс паза пасха хан ученайлары пу пічіктерні төреміл үгренип пастааннар.

Че аймах-пасха чоннарның памятниктеріне иң улуг хайың Октябрьской социалистической революция сонан на салылған. Иди улуг пілістіг ученай С. Е. Малов, пу пічіктерні, хығы-

рып, тілбестеп, сабаа сыххан¹. Ол, Ленинградтан ікі хати Хакасиязар киіп (1908 паза 1948 чылларда), Минусинсктегі музейдегі обаалардагы пічіктерні хыгырып, тілбестеп, «Енисейская письменность тюрков» тіп книга сыгарган. Ол книгаа Тувада, Хакасияда паза аннаң даа пасха чирлерде табылган обааларда пазылган пічіктер кіргеннер.

Пу пічіктерге ідөк улуг хайыг салган пістің Сибирьні піліп үргенген историк-археолог С. В. Киселев. Ол, иледе наа памятниктер таап, пічіктерін хыгырып сыгарчаң. Аның тілбестеен паза хыгырган пічіктері С. Е. Маловтың «Енисейская письменность тюрков» тіп книгазына кірген.

Пу пічіктерні тіл саринаң көріп, көп тоғыс апарча проф. И. А. Батманов. Ол ікі улуг книга сыгар салган: «Язык енисейских памятников древнетюркской письменности» 1959 чылда сыххан паза «Енисейка» 1962 чылда сыххан. Халғанчы тустарда, наа обаалар таап, оларны хыгырғлап, алынча статьялар сыгарадыр Московской университеттің доценті археолог Л. Р. Кызласов²:

Пу орхоно-енисейскай пічіктер ікі пасха туған-чағын тілнен пазылғаннар, аннаңар ікі группаа чарылчалар: орхонская паза енисейская й.

Енисейскай группаа тываларның, алтайларның, шорларның, хакастарның паза хырғыстарның тіллері кірче. Пу пурунғы тілнің ондайлары тыва, хакас паза шорларның тіллерінде көбізі халған, че алтайларның паза хырғыстарның тілінде тын улуг алызыглар пол парғаннар.

Піс пу статьяда сағамғы хакас тіліндегі глаголның формалары пурунғы тюрк тіліндегі глаголның формаларына төйи паза төйи нимес полчатханын паза сағамғы хакас тілінде хайдаг алызыглар пол парганын көрербіс.

Глагол.

Глаголның грамматическай категориялары поладыр: залог, наклонение, тус, сырай, сан. Көзідімге алза: 14 январьда 1823 чылда Минусинское село Минусинск городха айлан парган, Минусинск город азылган.

Пу предложениеде ікі глагол: айлан парган паза азылган.

¹ Е. С. Маловтың көп тоғыстарының аразында иң аарлыг тоғызы «Памятники древнетюркской письменности». Тексты и исследования, М.-Л., 1951.

² Аның статьялары.

Айлан парған — сложный глагол, турча айланыстың залогта, изъявительной наклонениеде, ирткен туста, үзінчі сырайда, пір санда. *Азылған* — страдательной залогта, изъявительной наклонениеде, ирткен туста, үзінчі сырайда, пір санда.

Глаголның пу категориялардан пасха формалары парох, причастие паза деепричастие. Көзідімге алза: *Че пасхан пічігі чох иділ партыр*. Пу предложениеде *пасхан* — причастие, ол *пічік* сөсті чарыдып, че олох туста ол действие иртіреткен кізінің нима итчеткенін көзітче.

Федор Павловичтің алнында паяғы оолах чада түсті. Пу предложениеде *чада* деепричастие *түсті* сөсті чарытча, действие хайди иртчеткенін көзітче.

Глаголның өөні иттіреткен паза иттірбинчеткен формада, пүткен паза пүтпеен поладыр: *чуртаан, чуртир, чуртапча, чуртабаан, чуртабас, чуртабинча*. Пу глаголлар действиенің ирткенін, иртерін, иртчеткенін паза иртпеенін, иртпезін, иртпинчеткенін көзітчелер; *чуртирға* — пүткен глагол, ол *чурт* сөстен *-а* аффикс полызиниң пүт парған. Пүткен глаголлар пасха-пасха чоох чардыхтарынаң сөс пүдірчең аффикстер хоостыра пүтчелер. Пуруңғы тюрк тілінде¹, мындағ аффикстер хозылып, глагол пүтче: *-а /-е, -ла/ -ле, -к*.

Пу аффикстер хакас тілінде ідөк продуктивной полчалар. *-а* аффикс хозылып, имялардаң глагол пүтче, көзідімге алза:

Енис.: *йаша* «чуртирға», *йаш* «час» сөстен, *йарлыка* «приказывать поларға», *йарлык* «приказ» сөстен.

Хак.: тат — татта — таттирға,
от — одала — одалирға.

-ла, -ле аффикс хозылып, ідөк имядаң глагол пүтче.

Енис.: *йерле* «чуртирға», *йер* «чир» сөстен.

башла «пастирға», *баш* «пас» сөстен.

Хак.: паа — паала — паалирға,
суғ — суғла — суғлирға,
им — имне — имнирге,
улуғ — улуғла — улуғлирға.

Хакас тілінде пу аффикстің фонетической варианттары пар: *-на /-не, -та/ -те*.

-к аффикс хозылып, ідөк имядаң глагол пүтче, көзідімге алза:

¹ Мыннаң мындар пуруңғы тюрк тілін хысхачахти *енисейской* тіл тіп адап турарбыс.

Енис.: йолук «учуразарға», йол «чол» сөстен.

бірік «пірігерге», бір «бір» сөстен.

Хак.: *бір — пірік — пірігерге.*

тар — тарых — тарыгарға.

Хакас тілінде сөс пүдізі тың тузаланылча. Пу көзіділген аффикстернең пасха иледе наа аффикстер хозыл парғаннар. Оңнінде мындаг аффикстер:

1) **-са/-се.** Пу аффикс хозылып, имядаң глагол пүтче.

суғ — сухса — сухсирға¹;

паар — паарса — паарсирға;

2) **-ғар /-гер, хар/ -кер.** Ідөк имядаң глагол пүдірерінде киректелчелер:

от — отхар — отхарарға,

суғ — суғғар — суғғарарға²;

3) **-ар/-ер, -л.** Пу аффикстер ползынинан оң таныхталчатхан сөстердең глагол пүтче:

ах — ағар — ағарарға,

көк — көгер — көгерерге,

хара — харал — хараларға;

4) **-зыра/-зіре, -сыра/-сіре.** Имядаң глагол пүтче:

сағыс — сағыссыра — сағыссырға,

улуғ улуғзыра — улуғзырға,

өкіс — өкіссіре — өкіссірірге;

5) **-сы/-сі, -зын/-зін, -сын/-сін.** Пу аффикс хозылып, переходнай нимес глаголлар пүтче:

майых — майыхсы — майыхсирға,

чүрек — чүрексін — чүрексінерге,

пасха — пасхазын — пасхазынарға,

аар — аарсын — аарсынарға;

6) **-р.** Пу аффикс хозылып, переходнай нимес глаголлар пүтче:

хысхы — хысхыр — хысхыарға,

хатхы — хатхыр — хатхыарға,

симіс — симір — симіреге³,

чабыс — чабыр — чабырарға.

¹ ғ согласнай, туных согласнайнан хости турып, туныхох согласнайға айлан парған.

² Сағамғы орфография правилолары хоостыра мында бір ле ғ пазылча: *суғар — су-арарға.*

³ Пу сөстерде с түс парып, -р аффикс хозылча.

Хакас тілінде пірееде залог пүдірчен аффикстер сөс-пүдірчен аффикске айлан парчалар, көзідімге алза:

ос — осхыр — осхыраға,

пүт — пүдір — пүдірерге, ан. пасх.

Глаголның залогтары.

Пурунғы тюрк тілінде учурапчатхан төрт залог хакас тілінде ідөк чітпин халғаннар: действительнай, айланыстыҥ, полызыҥлыҥ, страдательнай паза күстегліг.

Действительнай залогта турчатхан глаголлар пасха залогтар пүдірерге киректеледірлер. Ол глаголлар переходнай паза переходнай нимес поладырлар.

Переходнай глаголлар пір предметтің действииезі пасха предметсер парчатханын көзідедірлер паза олар көрімгі падежнен палғалызадырлар. Переходнай глаголлардаң сығара кемні? нимені? тіп сурыҥлар турғызылча, көзідімге алза:

Енис.: *есід «истерге» кемні? нимені?*

көр «көрерге» кемні? нимені?

Хак.: *истерге кемні? нимені?*

көрерге кемні? нимені?

Переходнай нимес глаголларның действииезі көрімгі падежнен палғалыстыҥ полбинча, көзідімге алза:

Енис.: *адырыл «азырыларға» кемнен?*

корк «хорығарға» кемнен?

Хак.: *килерге — хайдан? хайдар?*

хорығарға — кемнен? нимеден?

Полызыҥлыҥ залог пурунғы тюрк тілінде **-ыш/-іш, -ш** аффикстер хозылып пүтче: *тутыш «тудызарға», качыш «ойлазарға».*

Хакас тілінде **-ыс/-іс, -с** аффикстер хозылып пүтче:

тут — тудыс — тудызарға,

ит — идіс — идізерге,

сарна — сарнас — сарназарға.

Айланыстыҥ залог **-ын/-ін, -н** аффикстер хозылып пүтче, көзідімге алза:

Енис.: *карган «харғанарға», карға «харғирға» глаголдаң: білін «пілінерге», біл «пілерге» глаголдаң.*

Хак.: *чаза — чазан — чазанарға,*

көр — көрін — көрінерге,

сап — сабын — сабынарға.

Пірее глаголлар постарының пастағы формадын чідір салганнар:

*аарын — аарынарға,
айлан — айланарға, ан. пас.*

Страдательнай залог **-ыл/-іл, -л** аффикстер хозылып пүтче:
Енис.: *адырыл «азырыларға».*

Хак.: *чоохта — чоохтал — чоохталарға,
азыр — азырыл — азырыларға,
көдір — көдіріл — көдірілерге.*

Күстегліг залог хакас тілінде пурунғы тюрк тіліндегіден сала пасха ондайнаң пүтче.

Пурунғы тюрк тілінде **-ур/-үр, -т** аффикстер хозылып пүтче, көзідімге алза:

*өл — өлүр — «өдірерге»,
ары — арыт «арыдарға»,
бат — батур «патырарға»,
ылға — ылғат «ылғадарға».*

Хакас тілінде күстегліг залог мындағ аффикстер хозылып пүтче:

**-дыр/-дір, -тыр/-тір, -т,
-ғыс/-гіс,
-ыр/-ір.**

<i>сал — салдыр — салдырарға,</i>	<i>хал — халғыс — халғызарға,</i>
<i>пас — пастыр — пастырарға,</i>	<i>чат — чатыр — чатырарға,</i>
<i>пар — парғыс — парғызарға,</i>	<i>чіт — чідір — чідірерге.</i>

Пірееде пір глаголға күстегліг залогтың нинче-нинче аффикстері хозылча, көзідімге алза:

*пас — пастыр — пастырт — пастырттарға,
ойна — ойнат — ойнаттыр — ойнаттырт — ойнаттырттарға.*

Ідök күстегліг залогта турчатхан глаголларға пасха-пасха залогтарның аффикстері хозылча алай ба күстегліг залогтың аффикстері пасха залогта турчатхан глаголларға хозылча:

*тонан — тонандыр — тонандырарға,
сарна — сарнас — сарнастыр — сарнастырарға,
күсте — күстен — күстендір — күстендірерге.*

Наклонение.

Пурунғы тюрк тілінде төрт наклонение учурапча: изъясительнай, күстечен, хыныстығ, молчастығ. Пу төрт наклонение хакас тілінде ідök халғаннар.

Изъявительнай наклонениенің глаголлары ўс тус формазында турадырлар — полчатхан, полар, ирткен; ўс сырай формазында — пастағы, ікінчі, ўзінчі; ікі сан формазында — пір сан паза көп сан.

Пурунғы тюрк тілінде полчатхан паза полар тус **-ар/-ер** аффикс хозылып пўтче. Хакас тілінде, тізең, полчатхан тус **-ча/че** аффикс ползыиннаң пўтче. Сынап глаголның өөні гласнайға тоозылчатса, **-ча/-че** аффикс деепричастиее хозылча, көзідімге алза: *ырла+n+ча, ойна+n+ча, сине+n+че*. Че глаголның өөні согласнайға тоозылчатса, деепричастие хозымы чох полча: *паста+ча, ит+че, пар+ча, кил+че*.

Иттирбинчеткен форма **-бин/-пин** аффикс хозылып пўтче: атпинча, көрбинче, ырлабинча, көспинче.

Полчатхан туста турчатхан глаголлар сырайча мындағ оңдайнаң хубулчалар:

	Пір сан.	Көп сан.
1-ғы сырайда	<i>алча-м</i>	<i>алча-быс</i>
2-чі сырайда	<i>алча-зың</i>	<i>алча-зар</i>
3-чі сырайда	<i>алча</i>	<i>алча-лар</i>

Ирткен тус пурунғы тюрк тілінде **-ды/-ді, -мыш/-міш** аффикстер хозылып пўтче. Хакас тілінде, тізең, **-ды/-ді** аффикс хозылып, наада ирткен тус пўтче. Че ирткен тусты таныхтапчатхан глагол **-ған/-ген (-хан/-кен, -ан/-ен)** аффикс ползыиннаң пўдедір.

-ды/-ді аффикс хозылып пўтчеткен глагол хакас тілінде дее, пурунғы тюрк тілінде дее пір оңдайнаң, сырай аффиксі хозылып, хубулча.

Енис.:	Пір сан.	Көп сан.
1-ғы сырайда	<i>кыл-ды-м</i>	<i>кыл-ды-мыз</i>
2-чі сырайда	<i>кыл-ды-ң</i>	<i>кыл-ды-ныз</i>
3-чі сырайда	<i>кыл-ды</i>	<i>кыл-ды-(лар)</i>

Хакас тілінде кўстечең наклонениеде, сынап сурыныс көзіділчетсе, пастағы паза ікінчі сырайда пір санда паза көп санда **-дах/-дек** аффикс хозылча, көзідімге алза:

Пір сан.	Көп сан.	
1-ғы сырайда	<i>паримдах, көримдек</i>	<i>параңардах, көреңердек</i>
2-чі сырайда	<i>пардах, көрдек</i>	<i>парыңардах, көріңердек</i>

Пір сан.

Көп сан.

1-ғы сырайда	<i>ал-ды-м</i>	<i>ал-ды-быс</i>
2-чі сырайда	<i>ал-ды-ң</i>	<i>ал-ды-ңар</i>
3-чі сырайда	<i>ал-ды</i>	<i>ал-ды-лар</i>

Пурунғы тюрк тілінде кўстечен наклонениенең хыныстың наклонение 1-ғы сырайда көп санда чағын значениеліг поладырлар, аннаңар олар пірге көрілчелер. Кўстечен наклонение пір санда **-айын/-ейін** аффикс хозылып пўтче, көзідімге алза: *айланып, блўрейін*.

Хакас тілінде ідөк кўстечен наклонениеде 1-ғы сырайда турчатхан глаголлар чоохтанчатхан кізінің действие иртірерге хынчатханын таныхтапча:

1-ғы сырай **-им, -м** аффикстер хозылып пўтче: *алим, парим, идим, ойним, саним*.

2-чі сырай аффикс чох алай ба пурунғы тюрк тілінде пірееде **-ғыл/-гіл** аффикс хозылып пўтче. Ол **-ғыл** аффикс сағамғы тюрк тілдерінең қазақ тілінде ле учурапча.

Енис.: *біл «піл», көр «көр», ығла «ылға»;*

Хак.: *піл, ит, пар, кил, ойна, сана.*

*3-чі сырайда пір ондайнаң пўтчелер

Енис.: *барзун «парзын», білсўн «пілзін».*

Сырайча кўстечен наклонение піди хубулча:

Енис.:	Пір сан.	Көп сан.
1-ғы сырайда	<i>білейін</i>	<i>білелім</i>
2-чі сырайда	<i>біл-гіл</i>	<i>білің</i>
3-чі сырайда	<i>білсун</i>	<i>білсін</i>

Хакас тілінде:

Пір сан.	Көп сан.
1-ғы сырайда	<i>параң, параңар</i>
2-чі сырайда	<i>парыңар</i>
3-чі сырайда	<i>парзын (нар)</i>

Хакас тілінде 1-ғы сырайда көп санда ікі кізінің алай ба көп кізінің действие иртірчеткені ікі пасха ондайнаң пўтче: ікі кізі полза **-аң/-ең;** көп кізі полза **-аңар/еңер** аффикстер хозылып пўтче:

піс параң, че параңар;

піс көрең, че көреңер.

Хыныстың наклонение **-ғай/-гей** аффикс хозылып пўтче. Ха-

кас тілінде хыныстығ наклонениеде турчатхан глаголлар пасха-пасха значениеліг поладыр. Олар предложениеде ікінчилес, ізеніс, сурыныс, чахығ таныхтидырлар, көзідімге алза:

Пу чағынғы аалға писче километр полғай. Ізем-пабам чиріне чит парзам, Оспа пуг-пабам кўрлепчатхайза. Маң полза, ми-нің чахимны толдырғайзың. Пирген сөзімні толдырғайбын.

Молчастығ наклонение **-са/-се** аффикстер хозылып пўтче. Хакас тілінде **-са/-се** аффикстернің фонетическай варианты поладыр: **-за/-зе**. Молчастығ наклонениеде турчатхан глаголлар сложноподчиненнай предложениеде придаточнай предложениенің сказымайы полып турадырлар.

Хакас тілінде молчастығ наклонениеде турған глаголлар ідөк сырай хоостыра хубулчалар.

	Пір сан.	Көп сан.
1-ғы сырайда	<i>ал-за-м</i>	<i>ал-за-быс</i>
2-чі сырайда	<i>ал-за-ң</i>	<i>ал-за-ңар</i>
3-чі сырайда	<i>ал-за</i>	<i>ал-за-(лар)</i>

Че пурунғы тюрк тілінде молчастығ наклонениеде турчатхан глаголлар сырайча, санча хубулбинчалар, олар **-сар/-сер** аффикс хозылып пўтчелер, көзідімге алза:

Эрдем болсар андағ эрміс «Махтағлии полза, андағ полчаң».

-сар/-сер аффикс пурунғы тюрк тілінде действие хайдағ ондайда ла иртіпчеткенін көзітпинче. Ол ідөк предложениеде действиенің хайдағ сылтағнаң иртіпчеткенін алай ба действие иртірчеткен кізінің ниме-де идерге хынчатханын таныхтапча:

Атсар али эртіңіз утсар кўг эртіңіз «Атханда, алып полчанзар; утханда, кўстіг полчанзар».

Причастие.

Пурунғы тюрк тілінде ікі причастие учурапча. Ол причастиелер **-ар/-ер**, **-мыш/-міш** аффикстер ползыинан пўтчелер.

-ар/-ер (*-ур/ўр*, *-ыр/-ір*, *-йур*) аффикстер хозылып пўтчеткен причастие полчатхан паза полар тустың действеизін таныхтапча. Предложениеде пу причастие чарытхы полып турадыр: *Эр эрдемім (андар) калар энім биң эрім сізіме...* «Минің махтағлиим, сірер минің халған арғыстарым, муң минің ырычыларым, сірерге...»

Че предложениеде сказымай полып турчатса, полчатхан алай полар тусты таныхтапча.

Каныңыз йоклайур кадаш алпыңыз карғанур үйүңүз «Сирернің ханыңар көдірілче, арғыстарың, харындастарың паза сирернің үйнерің обалланча».

Пу причастиенің иттирбинчеткен формазы -маз/-мез аффикс хозылып пүтче: *көрмез, білмез, йокламаз*.

Хакас тілінде пу причастие полар тус причастиезі полча. Сынап -ар/-ер аффикс гласнайға тоозылчатхан сөстерге хозылчатса, -ир аффикске айлан парча: *парар, идер, че ойнир, сөлир*. Хакас тілінде предложениеде ол чарытхы алай толдырығ полладыр: *Кірдек, оол, минзер, чоохтазар чоох пар. Оолгымның килерін сағып, ибдең дее сых полбинчам*.

Че сказуемай полип турчатса, полар тустың действеизін көзітче:

*Часхы тайғаны чахаяхтар чазирлар,
Ырыстығ чуртты істеніс пиктир.*

-мыш/-міш аффикс хозылып, ирткен тус причастиезі пүтче. Пу причастие сағамғы тюрк тілдерінде пар даа полза, хакас тілінде учурабинча. Предложениеде ирткен тус причастиезі чарытхы, толдырығ паза обстоятельство полип турадыр, көзідімге алза:

Иағыға тегміш сү теңі йети бің оған эрті «Ырчынаң тоғыр сыххан армияның саны читі муңча чинт улус полған». Кыргыз каны бітімішін... «Хырғыс ханы пасханын...» Будун ара болмышын үйүн эліг уйамға адырылтым «Пасха чон аразында полған үчүн, иліг родымнаң чарылдым».

Хакас тілінде, тізең, ирткен тус причастиезі -ған/-ген, -хан/-кен, -ан/-ен аффикстер полизинан пүтче, көзідімге алза: *алған, чөрген, пасхан, иткен, ойнаан*.

Предложениеде пу причастие ідөк чарытхы, подлежащай, толдырығ паза обстоятельство полип турадыр:

Хайран хулаттың өстеені ікі хулахта истілче. (М. Кильчичаков.) Кинетін чачыраан сағыннар кічіг дее танға ус парадырлар. (М. Кильчичаков.) Кичее сағысха тўскенін сағын килзе, чўрегі ам даа көдіріл килчеткен. Хының нымах тоозылганда, хайчызар парып чоохтапчам. (М. Баинов.)

Че предложениеде сказуемай полип турчатса, ирткен тустың действеизін көзітче:

Пөзік тўнўк хайдағ даа хус кір полбас иде эмекнең сырылған полған. (Н. Доможаков.)

Хакас тілінде полчатхан тус причастиезі -чатхан/-четкен аффикс хозылып пүдедір, көзідімге алза: *парчатхан, үрген-четкен, ырлапчатхан*.

Предложениеде пу причастие ідök чарытхы, подлежащай, толдырыҥ паза обстоятельство полып турадыр.

Палың сузы атчатхан таңнарның

Чылытпааннар піди көксимни. (М. Баянов.)

Көбленіс чох чуртачатханнар ікі ағастаң пасха полбинча. (М. Кильчичаков.)

Ізем чўрегі көдірілчеткенін пазын полбинчатхан.

Производстода план толдырчатхан чўчўн премия пиріледір.

Че сказуемай полып турчатса, полчатхан тус действиезін көзітпин, ирткен тус действиезін көзітче, көзідімге алза:

Той палғастыҥ кірліг оймахтар

Арыҥ суғларны кірлеңчеткен... (М. Кильчичаков.)

Полчатхан тус причастиезі **-иған/-иген** аффикс хозылып пўдедір. Пу аффикс полызиинан причастие *пар*, *кил* глаголлардан на пўтче, көзідімге алза: *париған кізі, килиген машина.*

Причастие **-чан/-чең** аффикстер хозылып пўдедір. Пу причастие төреміл поладырған действиені таныхтапча: *чахсы тоғынчаң кізі, чўгўрчең ат.* Предложениеде пу причастие чарытхы, подлежащай полып турадыр.

Олар чарчаң хустар осахтар, чирім чўстўнче учухчалар. Пазыдачаам чоғыл.

Че сказуемай полып турчатса, төреміл поладырған алай ирткен дее действиені таныхтапча.

Ол піске удаа чўрчең. (М. Кильчичаков.)

Хараа сай узубаңаңмын,

Сағаа ла тың сағынчаңмын,

Сағаа ла тың хурғаңаңмын. (Муса Джалиль.)

Пу пўўл пастағы класста чўренчең олғаннар.

Хакас тілінде ідök тоозылғалах действиені көзітчеткен причастие *пар*. Ол причастие **-ғалах/-гелек, -халах/-келек, -алах/-елек** аффикстер хозылып пўтче, көзідімге алза: *чўренгелек олған, пасхалах пала, читкелек письмо, ойнаалах ойын*, ан. пас.

Пу причастие предложениеде ідök чарытхы, толдырыҥ паза обстоятельство поладыр: *Пу кізі чуртаалах тура полтыр. Тоғыс тоосхалахтарын ыспин турыңар. Ол кирек мин чўренгелектök полған.*

Сказуемай полып турчатса, ідök тоозылғалах действиені таныхтапча: *Мин чўр нимеске, Александр Васильевич ам даа айланғалах па?*

Деепричастие.

Деепричастие глагол өөнінең сығара пасха-пасха аффикстер ползыинаң пүдөдир:

1. **-п, -ып/-іп:** *парып, киліп, ырлап, көріп.*

Пу деепричастие өөн глаголның действиезінің алнында ирткен действиені таныхтапча.

Енис.: *Токуз тезгініп атын эрікліг* «Тоғыс хатап ибіріп, поэны адын тохтатхан».

Хак.: *Тарынчах хысхы тоозылып, чалахай часхы пасталча.* (М. Кильчицаков.)

Иттїрбинчеткен форма **-бин/-пин** аффикс хозылып пүдөдир: *парбин, килбин, ойнабин.*

2. **-пан; барыпан, тегіпен.** Пу деепричастие пурунғы тюрк тілінде ле учурапча. Предложениеде өөн глаголның действиезінің алнында ирткен действиені таныхтапча.

Илалач барыпан, келмедіңіз бегіміз «Посол улып парып, паза айланмадыңар, пигібіс».

3. **-а/-е, -и** аффикстер ползыинаң пүткен деепричастие өөн глаголның действиезінің пір тине, пір туста иртїпчеткен действиені таныхтапча.

Енис.: *уча «учуға».*

Хакас тілінде пу деепричастие хадыл поладыр, көзідімге алза: *Пара-пара пір дее чит полбиныбысты.*

Полған на деепричастие хадыл полбинча. Хадыл деепричастие пүдөдир, сынап глаголның өөні синоним алай антоним полчатса: *Чада-тура ла чөрчем. Кіре-сыға чөредірбіс. Пала ойни-ойни узубысты.*

Хадыл нимес поладыр:

1) хақан деепричастие өөн глаголның действиезінің пір тине иртїпчеткен действиені таныхтапчатса, көзідімге алза: *Кинетін хабын салып, сырайын холнаң чаба тудыбысча. Че син хорых-па, ол хона парыбысхан.* (М. Кильчицаков.)

2) хақан деепричастие хадыл глаголның компоненті полчатса: *Кинетін хасхылар аал пазынаң сыға салғаннар.* (Н. Доможаков.)

Пурунғы тюрк тілінде, **-у /-ү, -йу/-йү** аффикстер хозылып, деепричастие пүдөдир. Ол деепричастие значениезі хоостыра **-а/-е (-и)** аффикс ползыинаң пүтчеткен деепричастиее чағын поладыр. Көзідімге алза: *итү «иде», башлайу «пасти»* ан. пас.

Предложениеде пу деепричастие хадыл глаголларның компоненті поладыр: *адырылу барды «азырыл парды».*

4. -матын. Пу деепричастие иттирбинчеткен действиені таныхтапча. Хакас тілінде учурабинча.

Тілім өкүйчүңе калын йағыка кыйматын тегінен адырылдым йыта «Чоныма чобалыстыг хатыг чаада ыырчыны өдірбин ол парим».

Хакас тілінде пу көрілген деепричастиелердең пасха иледе наа деепричастиелер пүт парғаннар. Амды оларны көрербіс.

1) -ала/-еле аффикс хозылып пүтчеткен деепричастие өөн глаголның наа ла алнында ирткен действиені таныхтапча: *Олғаннар, городха чиде ле, музей көрерге чөргеннер.*

2) -ғали/-гели, -хали/-кели, -али/-ели аффикстер хозылып пүтчеткен деепричастие өөн глаголның действеізі пасталғали нинче-де тус ирт парған соонда пасталған действиені таныхтапча: *Минің хызым институтха парғали, пис чыл ирт парды, ам тоосча.*

3) -ғанча/-генче, -ханча/-кенче, -анча/-енче аффикстер хозылып пүтчеткен деепричастие өөн глаголның действеізінің алнында иртерге кирек полчатхан действиені таныхтапча. *Син, Айок, піди кізілер алахтыр чөргенче, тоғынарчыхсың.* (М. Кильчичаков.)

Сағы, аарлиим, айланғанча,

Сын пол мағаа, хызычаам. (С. Кильчичаков.)

Сағамғы хакас тіліндегі глагол формаларын пурунғы тюрк тіліндегі глагол формаларынаң тиннестіріп, мындағ вывод идерге чарир:

1) өөнінде пурунғы тюрк тіліндегі глагол формазы хакас тілінде халған;

2) пу обааларда пазылған пічіктер нинче-нинче чүс чыл мының алнында пазылғаннар. Чонның историязында ол тустаң сығара пасха-пасха алызығлар опып одырча. Хакас чон, поэының чуртазында аймах-пасха чоннарнаң пірігіп, чарылызып одырған. Чонның іди чуртааны тілде ідөк іс халғызып одырчаң. Андағ істер хакас тілінің лексиказында іле көрінчелер. Іди тілнің лексиказы пайып одырғанда, сөстернің грамматической формалары, наачылалып, алызыбох одырған. Хакас тілінің глагол формалары, тізең, ідөк пір орында турбин, тіл хайди киректеенче, — төреміл алызып, пайып одырчаң.

ОГЛАВЛЕНИЕ

	Стр.
Чоох пазы	3
У. Н. Кирбижекова. В Кобяков—хакас прозазының төстөгүзі	4
Михаил Кильчичаков — поэт	15
Н. Г. Доможаковтың «Ыраххы аал» романынаңар	26
30 чылларда пасхан писательлер	42
М. И. Боргояков. Синтаксистен хай пірее сурыҕлар	58
Д. Ф. Патачакова. Сөс хозымы, аның тузазы	75
Хадыл сөстер	84
О. В. Субракова. Хакас тіліндегі глагол формаларын пурууы	
тюрк тіліндегі глагол формаларынаң тиннестіргені	91
Д. И. Чанков. Орыс тілінең алынған сөстерні орта адирга үгредері	105

О ХАКАССКОМ ЯЗЫКЕ И ЛИТЕРАТУРЕ

Редактор А. Кокова.
Худ. редактор В. Тодыков.
Тех. редактор А. Самрина.
Корректор М. Шоева.

Сдано в набор 17 февраля 1967 г. Подписано к печати 7 августа 1967 г.
Формат бумаги 60×84¹/₁₆. Печ. л. 7. Уч.-изд. л. 5,99. Заказ 1140.
Тираж 400 экз. Цена 16 коп.

Хакаское отделение Красноярского книжного издательства
г. Абакан, пр. Ленина 84.
Хакасская областная типография, г. Абакан, ул. Хакасская, 56.

